

Sa‘deddin Taftazânî’nin *Tehzîbü’l-mantık* İsimli Eseri Sunuş, Tahkik, Tercüme*

Mehmet Zahit TİRYAKİ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Özet

İslam düşüncesi ve eğitim tarihi boyunca muhtasar eserler hemen hemen bütün ilimlerde büyük öneme sahip olmuşlardır. Sa‘deddin Taftazânî’nin *Tehzîbü’l-mantık ve’l-keîâm* isimli eseri de bu grup eserler içinde yer alan ve tarihsel süreç içinde özellikle mantık kısmına çokça şerh-haşiye yazılan önemli metinlerden birisidir. Hicri 789 yılında telif edilen eserin mantık kısmı bir giriş, on üç fasıl ve bir sonuçtan oluşmakta, eser ana hatlarıyla diğer muhtasar mantık metinleri ile benzer özellikler göstermektedir. Söz konusu eserin mantık kısmının tahkik ve tercümesini amaçlayan bu çalışma ise iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde eserin mantık kısmı ile bu kısma yazılmış olan tespit edebildiğimiz şerh ve haşiyeler hakkında bilgi verilmekte, tahkikte kullanılan nüshalar tanıtılmakta, tahkik ve tercüme esnasında kullanılan yöntemden, kelime ve kavram tercihlerinden bahsedilmektedir. Çalışmanın ana bölümünde ise *Tehzîbü’l-mantık ve’l-keîâm* isimli eserin mantık kısmının tercümesi ile tahkiki yer almaktadır.

Anahtar Kavramlar: Sa‘deddin Taftazânî, *Tehzîbü’l-mantık*, Muhtasar Mantık Metinleri, *Tehzîbü’l-mantık* Şerh ve Haşiyeleri, *Tehzîbü’l-mantık* Tercümesi.

* Metnin tahkiki ve tercümenin kontrolü esnasındaki değerli katkılarından ve yol arkadaşlıklarından dolayı Abdullah Yıldırım, İbrahim Halil Üçer ve Muhammet Ali Koca’ya teşekkür ederim.

I. *Tehzîbü'l-mantık* Hakkında Tanıtıcı Bilgi

İSLAM DÜŞÜNCESİ ve eğitim tarihi boyunca muhtasar eserler hemen hemen bütün ilimlerde büyük öneme sahip olmuştur. Sa'deddîn Taftazânî'nin *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm* isimli eseri de bu grup eserler içinde yer alır.

Sa'deddîn Taftazânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm* isimli eserini h. 789 yılında telif etmiştir. Eserin birinci kısmı mantık, ikinci kısmı keîâm hakkındadır. Eser son zamanlara kadar medrese müfredatlarında da yer almış ve tedris seviyesine göre *iktisad* kısmının orta derecesinde okutulmuştur.¹

Tehzîbü'l-mantık, giriş, on üç fasıl ve sonuç şeklinde tertip edilmiştir. Metnin girişinde tasavvur ve tasdikın kısımları ile mantığın konusu incelenmektedir.

Bölümleri ve incelenen mantık konuları ise şu şekildedir:

1. Fasil: Lafızlar.
2. Fasil: Müfret Anlamlar-Küllînin Kısımları.
3. Fasil: Tanım ve Kısımları.
4. Fasil: Tasdik Bilgisinin İlkeleri: Önergeler ve Hükümleri.
5. Fasil: Şartlı Önergemenin Kısımları.
6. Fasil: Çelişki.
7. Fasil: Düz Döndürme.
8. Fasil: Ters Döndürme.
9. Fasil: Tasdik Bilgisinin Gayesi: Kıyasla İlgili Meseleler.
10. Fasil: Kesin Kıyas.
11. Fasil: Seçmeli Kıyas.
12. Fasil: Tümevarım ve Temsil.
13. Fasil: Maddesi İtibariyle Kıyaslar.

Taftazânî, eserin sonuç kısmında ise ilimlerin kısımları (konular, ilkeler, meseleler) hakkında bilgiler vermektedir.

Tehzîbü'l-mantık, muhtasar bir mantık metni olmak bakımından ana çatısı itibariyle İbn Sînâ'nın *el-Mûcezzü's-sagîr*, Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1209) *el-Âyâtü'l-beyyinât*, Esîrüddin Ebherî'nin (ö. 663/1265) *İsâgucî*, Nasîrüddin Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tecrîdü'l-mantık*, Necmeddin Kâtib-i Kazvî'nin (ö. 675/1276)

¹ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim I-II* (İstanbul: İz Yay., 1997), c. I, s. 72, 79, 90, 94, 106.

Şemsiyye, Siraceddin Urmevî'nin (ö. 682/1283) *Metâliu'l-envâr*, Sadreddin Şîrâzî'nin (ö. 1050/1640) *et-Tenkîh fi'l-mantık* ve İsmail Gelenbevî'nin (ö. 1205/1791) *Burhân* isimli eserleriyle mukayese edilebilir.

Muhtasar metinler, sınırlı sayıdaki sayfalarda bir ilmin konularının tamamının incelendiği eserler olmakla birlikte, bir ilmin tahsili esnasında fazla verimli olmamaları açısından İbn Haldun'un tenkit ettiği bir yazım tarzının ürünü olan eserlerdir.² Bu tenkitte metnin yeni başlamış talebelerden daha ziyade meseleleri bilen kimselere hitap eden karakterinin etkili olduğu söylenebilir. Bir ilmin meselelerine ilişkin çok üstten ve genel olarak yapılmış bir bakışın ise sırf o bakışla kalındığı takdirde, ilme yeni başlayan kimse için olumsuz bir durum olarak kabul edilebileceği açıktır.³

II. *Tehzîbü'l-mantık* Üzerine Yazılmış Şerh ve Haşiyeler

Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm'ın, müellifin *el-Makâsîd* isimli eserinin muhtasarı niteliğinde olan ikinci kısmı çok fazla yayılmazken,⁴ mantık hakkındaki ilk kısmı daha fazla kabul görmüş,⁵ üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır. Bu metnin çok sayı-

2 İbn Haldun, *Mukaddime* (nşr. Ali Abdülhamid Vâfi, Beyrut, 2003), s. 551; Nicholas Rescher, *Tatavvuru'l-mantıkî'l-arabî* (çev. Muhammed Beyyumi Mehran, Kahire, 1985), s. 83-91.

3 Bir telif tarzı olarak muhtasarlara, bunların anlam, amaç ve önemleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. XXXI, s. 57-59; Eyyüp Said Kaya, "Muhtasar" (Fıkıh), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, XXXI, s. 61-62.

4 *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*'ın kelâm kısmının da şerhleri bulunmaktadır. Bu şerhlerden birisi Ayasofya Camii vaizi Süleyman Efendi tarafından yazılmıştır. Bu eserin tespit edilebilen bazı nüshaları şunlardır: Beyazıt Ktp., Velîyüddin Efendi Bölümü, nr. 3200, 110 vr.; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Bölümü, nr. 512, 170 vr.; Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Bölümü, nr. 200, 221 vr.; TYTK, nr. 310, 297 vr., Raşid Ef. Ktp., nr. 459, 206 vr. Eserin kelâm kısmına yazılan bir diğer şerh ise Abdülkadir b. Muhammed Said İbn Ahmed el-Kurdî es-Sünendecî'nin *Takrîbü'l-merâm fî şerhi tehzîbi'l-keîâm* adlı iki ciltlik şerhidir.

5 Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (tsh. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Ankara, 1941), c. I, s. 515.

da yazma nüshası mevcut olduğu gibi, defalarca da basılmıştır.⁶ Eser üzerine yapılan çalışmalardan tespit edebildiklerimizi kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz:

1. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık*, Molla Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci (ö. 1474).⁷
2. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Celaleddin Muhammed b. Es'ad es-Sıddîkî ed-Devvânî (ö. 1501).⁸
3. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Seyfüddin Ahmed b. Yahya el-Herevî Hafidü't-Taftazânî (ö. 1510).⁹
4. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Mahmud b. Muhammed en-Neyrîzî (ö. 1510).¹⁰
5. *Hâşiyetü Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Mirzacan eş-Şîrâzî (ö. 1530).¹¹
6. *Şerhu Mukaddimeti Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, İbn Kemal Paşa Şemseddin Ahmed b. Süleyman (ö. 1533).¹²
7. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık*, İsamüddin İbrahim b. Muhammed b. Arabşah el-İsferâyîni (ö. 1537).¹³
8. *Seb'atü Ebhas*, Abdülhay b. Abdülvehhab el-Hüseynî (ö. 1540).¹⁴
9. *Hâşiyetü Tehzîbi'l-mantık*, Kara Davud (ö. 1541).¹⁵

6 Sa'deddin Taftazânî, *Şerhu'l-makâsıd* (thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1998), c. I, s. 108.

7 Kâtip Çelebi, c. I, s. 517; Rescher, s. 506; Franz Rosenthal, *Bilginin Zaferi-İslâm Düşüncesinde Bilgi Kavramı*, (çev. Lami Güngören, İstanbul, 2003), s. 234, dn. 56. Kâtip Çelebi bu eserin mebsut bir *kâle-ekülü* şerhi olduğunu söylemektedir. Rosenthal ise, Laleli 2592 numarada kayıtlı olduğunu zikrettiği eserin ismini *et-Tergîb fi keşfi rûmûzu't-Tehzîb* olarak zikretmektedir.

8 Beyazıt Devlet Ktp., nr. 4317, 4406, 4408; Süleymaniye, Amcazade Hüseyin, nr: 336; Aşır Efendi, nr: 219; A. Tekelioğlu, nu: 765; Kâtip Çelebi, c. I, s. 516; Rescher, s. 523-55. Faydalı ve meşhur bir şerh olan eser tamamlanmamıştır. Fakat Mir Ebu'l-Feth'in aynı zamanda mezkur şerhi tekmile ettiği hâşiyesi ile birlikte çokça okunmuş, okutulmuş ve üzerine hâşiyeler yazılmıştır.

9 Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr: 659; Kâtip Çelebi, c. I, s. 516; Rescher, s. 534. Kâtip Çelebi, bu eseri "memzuc şerh" kaydı ile zikretmektedir.

10 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1780; Rescher, s. 535

11 Rescher, s. 543-544.

12 Atıf Efendi, nr. 2816.

13 Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 715, 712, 714; Rescher, s. 547.

14 Rescher, s. 553. Rescher, burada zikredilen mecmuanın, *Tehzîbü'l-mantık'a* yazılmış hâşiyelerin toplandığı bir eser olduğunu söylemektedir.

15 Rescher, s. 549.

10. *Hâşiye ala Şerhi Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm li'd-Devvânî*, Muhammed b. Emin Tacü's-Saidî el-Erdebilî Mir Ebü'l-Feth (ö. 1543).¹⁶
11. *Hâşiye ala Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Lârî Muslihuddîn Muhammed b. Salah (ö. 980/1571).¹⁷
12. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Muhammed Emin b. Abdülhay el-Üsküdârî (ö. 1736).¹⁸
13. *Hâşiye alâ Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, İsmail b. Mustafa b. Mahmud el-Gelenbevî (ö. 1791).¹⁹
14. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Cemaleddin Muhammed b. Mahmud eş-Şehristânî.²⁰
15. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Abdullah el-Yezdî b. Necmeddin el-Hüseyn.²¹
16. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık*, Muzafferuddîn Ali b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 922/?).²²
17. *Şerhu Tekmileti't-Tehzîb fi'l-mantık*, Dâvud b. Muhammed el-Hanefî el-Karsî.²³
18. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Abdullah Necm b. Şihâb.²⁴
19. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Ubeydullah b. Fazlullah el-Hubeysî.²⁵

16 Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, nr. 906; Kâtip Çelebi, c. I, s. 516; Rescher, s. 248-49.

17 Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 1438; Kâtip Çelebi, c. I, 516. Kâtip Çelebi, Lârî'nin asıl metne de şerhi olduğundan bahsetmektedir.

18 Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankuş, nr. 339. Bu eserle ilgili yapılmış bir çalışma için ayrıca bkz. Mehmet Zahit Tiryaki, "Mehmed Emin Üsküdârî'nin Şerhu Tehzîbi'l-Mantık İsimli Eserinin Tahlili" (Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

19 Atıf Efendi, nr. 1610.

20 Beyazıd Devlet Ktp., Beyazıd, nr. 4314; Süleymaniye Ktp., Aşır Efendi, nr. 219.

21 Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin (TÜYATOK), nr. 335; Nuruosmaniye, nr. 2751; Koca Ragıp Paşa Ktp., nr. 894, 895, 897. Hacı Selim Ağa, nr. 71.

22 Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 864; Kâtip Çelebi, c. I, s. 517.

23 Süleymaniye, Fatih, nr. 5305; Köprülü Ktp., Mehmed Asım Bey, müellif hattı, nr. 325. Şarih, eserin sonunda şerhi 1152 yılında bitirdiğini söylemektedir.

24 Süleymaniye Ktp., Murad Buhari, nr. 293, tarih: 1602; Kâtip Çelebi, c. I, s. 516. Kâtip Çelebi *kavlühü* şerhi olduğunu söylemektedir.

25 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 602; Kâtip Çelebi, c. I, s. 516. Kâtip Çelebi eser hakkında şu bilgileri vermektedir: "Memzuc bir şerhdir. Şarih, *Şemsiyye* şerhini mutala ettikten sonra şerh etmiş ve *Tehzîb* ismini vermiş, buna ilaveten *Tehzîb*'in, *Şemsiyye* şerhinin çoğu meselesini müştemil olduğunu zikretmiştir. Şarihin şerh etme gerekçesi ise *Tehzîb*'i tahsil edenlerin zor meselelerini anlamada lafızlarının icazından dolayı sıkıntıya düşmeleridir."

20. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık li't-Taftazânî*, Şerefüddin Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Celal el-Yemenî.²⁶
21. *el-Vasît fi Şerhi Tehzîbi'l-mantık*, Bağdâdî Ganîm b. Muhammed.²⁷
22. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-keîâm*, Süleyman Efendi.²⁸
23. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-keîâm*, Abdurrahman el-Aynî.²⁹
24. *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-mantık*, Hüseyin el-Hüseynî el-Halhalî.³⁰
25. *Hâşiye alâ Hâşiyeti Tehzîbi'l-mantık ve'l-keîâm*, Mehmed Efendi Birgivi Celaleddin b. Abdullah.³¹
26. *Hâşiye alâ Hâşiyeti Tehzîbi'l-mantık*, Celaleddin Muhammed b. Abdullah el-Evcî.³²
27. *Hâşiye alâ Tehzîbi'l-mantık*, Şihabüddin Abdullah b. Hüseyin el-Yezdî.³³
28. *Hâşiye alâ Tehzîbi'l-mantık*, Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Boyabadî.³⁴
29. *Hâşiye ale't-Tehzîb fi'l-mantık*, Achurî Nureddin Ali b. Muhammed.³⁵
30. *Hâşiye alâ Tehzîbi'l-mantık ve'l-keîâm*, Muhammed Amidî.³⁶
31. *Hâşiye alâ Şerhi't-Tehzîbi'l-mantık*, Kara Halil b. Mehmed Konevî.³⁷
32. *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-mantık ve'l-keîâm*, Ömer Çilli b. Ahmed el-Maî.³⁸
33. *Hâşiye alâ Tehzîbi'l-mantık*, Hüsameddin.³⁹

26 Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 160.

27 Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 826.

28 Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 459.

29 Diyarbakır Umumi Ktp., nr. 1569.

30 Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2690, 2591 ve 2585; Mahmut Paşa, nr. 311; Şehit Ali Paşa, nr. 1804; Kâtip Çelebi, c. I, 516.

31 Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin (TÜYATOK), nr. 336.

32 Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 336.

33 Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 857

34 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 5820.

35 Koca Ragıp Paşa Ktp., nr. 884.

36 Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 651.

37 Milli Kütüphane, nr. 475.

38 Konya Bölge Yazma Eseler Ktp., nr. 90.

39 Manisa İl Halk Ktp., nr. 885/5.

34. *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Hamidî Efendizâde Mustafa.⁴⁰
35. *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-mantık*, Debbağzâde Mehmed b. Mahmud.⁴¹
36. *Talika alâ Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Mir Zahid Muhammed el-Herevî.⁴²
37. *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*, Hacı Emirzâde Ömer Efendi.⁴³
38. *Hâşiye*, Mir Fahreddin Muhammed b. Hüseyin el-Esterâbâdî -Semnakî-.⁴⁴
39. *Hâşiye*, Ebu'l-Hüseyin b. Ahmed el-Ebyurdî -Dânişmend diye meşhur-.⁴⁵
40. *Hâşiye*, Mürşid b. İmam eş-Şîrâzî.⁴⁶
41. *Hâşiye*, Zeyneddin Abdurrahman b. Ebi Bekr.⁴⁷
42. *Hâşiye*, Muhammed b. İbrahim b. Ebi's-Safâ.⁴⁸
43. *Hâşiye*, Hibetullah el-Huseynî.⁴⁹
44. *Hâşiye*, Molla Ahmed el-Kazvî.⁵⁰

40 Amasya Bayezid İl Halk Ktp., nr. 164.

41 Antalya Elmalı İlçe Halk Ktp., nr. 299.

42 Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2884/3; Mir Zahid el-Herevî, 2004:29. Devvânî'nin *Tehzîb Şerhi*'ne yazılmış bir hâşiyedir.

43 Burdur İl Halk Ktp., nr. 1884.

44 Kâtip Çelebi, c. I, s. 515-517. Rescher'in eserinde de "Rukneddin Esterâbâdî" olarak zikredilen bir şahıs bulunmakta fakat *Tehzîbü'l-mantık*'la ilgili bir çalışması gözükmemektedir.

45 Kâtip Çelebi, c. I, s. 515-517. Rescher'de 1490 yılında vefat eden bu isimde birisi bulunmakta fakat Seyyid Şerif'in *Şemsiyye* ve *Metâliu'l-envâr* hâşiyelerine hâşiyesi olduğundan bahsedilirken, *Tehzîbü'l-mantık*'la alakalı bir çalışması zikredilmemektedir. Bkz. Rescher, s. 525-26.

46 Kâtip Çelebi, c. I, s. 515-517.

47 Kâtip Çelebi, c. I, s. 515-517. Kâtip Çelebi İbnü'l-Aynî diye de bilinen muhaşşinin şerhinin memzuc bir şerh olduğunu ve "*cehdü'l-mukil*" olarak ni-telediği bu metnin şerhini görmediğini zikretmektedir.

48 Kâtip Çelebi, c. I, s. 515-517. Hâşiye sahibinin İbnü'l-Hümâm'ın öğrencisi olduğu bilgisi zikredilmektedir.

49 Kâtip Çelebi, c. I, s. 515-517. Şah Mîr diye de meşhur olan zatın şerhi muhtasar memzuc bir şerhdur.

50 Kâtip Çelebi, c. I, s. 515-517. Devvânî şerhi üzerine bir risalesi bulunmaktadır.

III. Tahkikte Takip Edilen Yöntem ve Nüshaların Tanıtımı

Tahkik esnasında altı metin esas alınmıştır. Bu metinlerden h. 1305 tarihli matbu *Tehzibü'l-mantık* metni ile Mehmed Emin Üsküdârî'nin kendi müellif nüshası şerhinde dikkate aldığı *Tehzibü'l-mantık* metni büyük ölçüde esas kabul edilmekle birlikte gerekli görülen yerlerde üç farklı nüshadan hareketle değişiklikler, düzenlemeler ve esas metinlerdeki ifadeleri dikkate almayan tercihler yapılmıştır. Burada yeri geldikçe dikkate alınan bir diğer metin ise Hasan Melekşâhî'nin 1989 tarihli tercüme ve şerhinde esas aldığı *Tehzibü'l-mantık* metnidir. Genellikle olduğu gibi (+) işareti ile nüshadaki fazlalığa, (-) işareti ile nüshadaki eksikliğe işaret edilmiştir. Tahkik çalışmasında kullanılan bütün metinleri ve kendilerine atıf yapmak için kullanılan işaretleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin Blm., nr. 323 (İ)
2. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi Blm., nr. 5767 (ح)
3. Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş Blm., nr. 339 (ش) (Üsküdârî şerhi)
4. Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3039 (ل)
5. H. 1305 tarihli matbu *Tehzibü'l-mantık* metni (م)
6. *Tercüme ve Tefsîr-i Tehzîbi'l-Mantık-ı Taftazânî*, thk. ve trc. Hasan Melekşâhî, Tahran, 1989 (ت)

IV. Tercümede Takip Edilen Yöntem

Tercüme esnasında karşılaşılan önemli bir güçlük, lafzî tercüme ile anlamı dikkate alan tercüme tekniği arasında orta bir yol bulma endişesinden kaynaklanmıştır. Bütünüyle lafza bağlı bir tercüme yapıldığı takdirde özellikle muhtasar metinlerde, metnin ne anlatmak istediği, müellifin metinde yaptığı atıflar, kurduğu irtibatlar, konular arasında yaptığı geçişler muğlak hale gelmektedir. Bütünüyle anlama odaklanıldığı takdirde ise metnin kendinde anlamının ortadan kaybolma tehlikesi ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple tercümede her iki duruma da yol açmayacak bir tarz tutturulmaya çalışılmıştır. Metinde lafzen kullanılmadığı halde metnin anlamını netleştirebilecek ifadelerin metne eklenmesinden çekinilmemiş ve bu eklemelere [] ile işaret edilmiş-

tir. Bu eklemelerde kimi zaman *Tehzîbü'l-mantık*'ın 18. asırdaki şarihlerinden Mehmed Emin Üsküdârî'nin yaptığı şerh dikkate alınmış, kimi zaman da bizzat tarafımızdan gerekli olduğu düşünülen eklemeler yapılmıştır. Bu eklemelerin de metnin akışını bozmayan bir tarzda olmasına dikkat edilmiştir.

Çeviride kullanılacak ıstılahlar sorunu ne yazık ki hâlâ aşamadığımız bir husustur. Müstakıl, daha derin ve titiz değerlendirmeleri hak eden bu konu hakkında şimdilik tercih ettiğimiz yola ilişkin kısaca söyleyebileceğimiz şey şudur:

1. Klasik ıstılahlar çok gerekli olmadıkça terk edilmemiştir. Tasavvur, tasdik, küllî, kıyas vb. kavramları bu duruma örnek olarak zikredebiliriz.
2. Özellikle bugün kullanılır durumda olmaları itibarıyla yaygın oldukları kanaatinde olduğumuz yeni kullanımlardan da faydalanılmıştır. Önerme, tanım gibi kavramları da bu duruma örnek olarak verebiliriz.
3. İstılah olmakla birlikte fazla kapalı olmasından endişe edilen kavramlar hem anlaşılabilir lafızlarla aktarılmış hem de parantez içinde asıl kavrama işaret edilmiştir.

Tehzîbü'l-mantık

Sa‘deddin Taftazânî

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

Bizi dosdoğru yola erİştiren ve tevfiği bizim en hayırlı dostumuz kılan Allah'a hamdolsun. Kendisiyle doğru yolu bulmanın uygun olduğı bir hidayet ve kendisinin ardından gitmeye layık bir nurla gönderilen kimseye salât ü selam olsun. Salât bir de tasdik etmeleri sebebiyle doğruluk yollarında gerçek mutluluğı erİşen, tahkikle hakikatin burçlarına yükselen âline ve ashabına olsun.

Mantık ve kelâmın yazılmasında, anlatılmak istenilenin İslam inanç esaslarını ifade etmeye yaklaştırılmasında sözün güzelleştirildiğı son nokta olan bu risale, ikram görmeye layık alim ve aziz oğlum başta olmak üzere anlayış sahibi olup da aydınlanmaya gayret eden kimseler için aydınlatıcı, kavrayış sahibi olup da hatırlamak isteyen kimseler için hatırlatıcı kıldığım bir risaledir. Sürekli olarak tevfiğe mazhar olmasından dolayı dinin direğı olan, teyit edilmiş olmasından dolayı da korunmuş olan Allah'ın sevgilisi aleyhissalâtü vesselam efendimiz ne yücedir. Tevekkül de bağılılık da Allah'adır.

Birinci Kısım: Mantık

Giriş

Bilgi, nispetin kesin olarak kabul edilmesi anlamında bir idrak (*iz'an*) ise tasdik, değilse tasavvurdur. Tasavvur ve tasdik zorunlu olarak, zorunlu olan ve düşünce (*nazar*) ile kazanılan şeklinde iki kısma ayrılır. Nazar, nefsin bilinmeyenin bilgisini elde etmek için sureti akılda meydana gelmiş olan şeyi (*ma'kul*) mülâhaza etmesidir. Nazarda hata olabilir. Bu sebeple nazarı hatadan koruyacak bir kanuna ihtiyaç vardır. Bu kanun da mantıktır.

Mantığın konusu, tasavvuru araştırılan bir şeye ulaştırması bakımından bilinen tasavvurlar ile tasdiki araştırılan bir şeye ulaştırması bakımından bilinen tasdiklerdir. Bunlardan birincisi tanım (*muarrif, kav-l-i şârih*), ikincisi kıyas (*huccet, delîl*) olarak isimlendirilir.

1. Fasıl: [Lafızlar]

Lafzın, vaz' olunduğu şeyin tamamına delaleti mutabakat, bir kısmına delaleti tazammun, vaz' olunduğu şeyin dışında bir şeye delaleti iltizamdır. İltizami delalette, aklen veya örfen bir lüzum gereklidir. Mutabakat, tazammun ve iltizamı takdirî olarak da olsa gerekli kılar. Ancak tersi geçerli değildir.

Lafız, herhangi bir kısmıyla anlamının herhangi bir kısmına delalet kastediliyorsa mürekkeptir. Mürekkep lafız da ya tamdır ya eksiktir. Tam mürekkep lafız, ya haberdır ya inşadır; eksik mürekkep lafız ise ya takyîdîdir ya da takyîdî değildir. Böyle olmazsa [yani lafzın bir kısmıyla anlamının bir kısmına delalet kastedilmiyorsa] lafız müfrettir. Müfret lafız tek başına anlaşılabilen bir anlama delalet edip, heyetiyle de üç zamandan birini gösteriyorsa fiildir (*kelime*). Müfret lafız tek başına anlaşılabilen bir anlama delalet edip, heyetiyle üç zamandan birini göstermiyorsa isimdir. Müfret lafız tek başına anlaşılabilen bir anlama delalet etmiyorsa harftir (*edât*).

Müfret lafzın, vaz' ediliş itibariyle tek bir anlamı varsa ve bu anlam teşahhus etmişse bu müfret lafız özel isimdir. Müfret lafzın, vaz' ediliş itibariyle tek bir anlamı olduğu halde söz konusu anlam teşahhus etmemişse ve fertleri eşitse, mütevâtîdır; fertleri daha öncelikli (*evvelî*) ve daha uygun olmak (*evleviyye*) bakımından eşit değilse müşekkektir. [Böyle olmakla birlikte] müfret lafzın anlamı birden fazla ise ve söz konusu lafız bu anlamların her biri için tek tek vaz' edilmişse, bu müfret lafız müşterektir. Böyle olmazsa [yani müfret lafız, sadece bir anlam için vaz' edilmiş sonra da bir münasebetle başka bir anlamda kullanılıp] bu ikinci anlamda meşhur olmuşsa, nakledene nispetle menkuldür. Böyle değilse [yani ikinci anlamda kullanımı meşhur olmamakla birlikte birinci anlamda kullanımı da terk edilmemişse], söz konusu lafız [birinci anlamda kullanılırsa] hakikat, değilse [yani ikinci anlamda kullanılırsa] mecazdır.

2. Fasıl: [Müfret Anlamlar]

Eğer kavramın çok şeyi kapsadığının farz edilmesi imkansız ise cüzidir. Böyle değilse, [yani kavramın çok şeyi kapsadığının farz edilmesi mümkünse] küllidir. [Külli hariçteki fertleri itibariyle altı kısma ayrılır:]

1. Hariçte fertleri imkansız olan külliler [Allah'ın ortağı gibi].
2. Hariçte fertleri mümkün olan, ancak var olmayan külliler [Anka gibi].
3. Hariçte birden fazla ferdi mümkün olmakla birlikte sadece tek bir ferdi bulunan külliler [Güneş gibi].
4. Kendinden başkası imkansız olup, hariçte tek bir fert olarak var olan külli [Zorunlu Varlık gibi].
5. Fertleri sonlu sayıda olup hariçte birden çok ferdi olan külliler [Yıldızlar gibi].
6. Fertleri sonsuz olup, hariçte birden çok ferdi olan külliler [Allah'ın bilgisi ve iradesi dâhilinde olan şeyler gibi].

[Küllinin Fertleri Arasındaki İlişkiler]

İki külli, külli bir şekilde birbirinden ayrılıyorsa bu iki külli birbirinden farklıdır (*mütebâyin*). Böyle değil de iki küllinin her iki ferdi de birbiriyle örtüşüyorsa, bu iki külli birbirine eşittir (*müttesâvi*). Birbirine eşit iki küllinin çelişikleri de birbirine eşittir. Eğer iki külli her iki ferdi bakımından değil de, bu iki ferdin sadece biri bakımından birbiriyle örtüşüyorsa, bu durumda bu iki külliden birisi mutlak olarak daha genel, diğeri ise mutlak olarak daha özeldir (*umum-husus mutlak*). Mutlak olarak daha genel olanla, mutlak olarak daha özel olan iki küllinin çelişiklerinde, durum bunun tersinedir. [Yani mutlak olarak daha genel olan, mutlak olarak daha özel olandan daha özeldir.] Böyle değilse [yani iki külli ne iki taraftan ne de tek taraftan bütünüyle örtüşmüyorsa] bir açıdan birisi, bir açıdan da diğeri daha genel ya da daha özeldir (*umum-husus min vech*). Aralarında bir açıdan genellik-özellik ilişkisi bulunan iki küllinin çelişikleri arasında, birbirinden farklı iki külli arasında olduğu gibi cüzi bir farklılık vardır. Cüzi terimi bazen [hakiki cüzi, yani hariçteki fertler anlamında kullanılmayıp] herhangi bir kavramdan daha özel başka bir kavram için de kullanılır. Cüzinin bu şekilde yapılan tanımı [sadece hakiki cüzi gözetilerek yapılan tanımdan] daha geneldir.

[Tasavvur Bilgisinin İlkeleri – Beş Külli]

Külliler beştir. Birincisi, cinstir. Cins, “O nedir?” sorusunun cevabında hakikatleri farklı çok şeye söylenen küllidir. Eğer mahiyete ve mahiyetin aynı cins altındaki bazı ortaklarına dair cevap, hem mahiyete hem de ortakların hepsine dair bir cevap oluyor-

sa bu durumda o külli, yakın cinstir (*cins-i karîb*). Bunun örneği canlıdır. Eğer mahiyete ve mahiyetin aynı cins altındaki bazı ortaklarına dair cevap, hem mahiyete hem de ortakların hepsine dair değilse bu durumda o külli uzak cinstir (*cins-i baîd*). Bunun örneği de cisimdir.

Küllilerin ikincisi, türdür. Tür, “O nedir?” sorusunun cevabında hakikatleri aynı olan çok şeye söylenen küllidir. Bazen, “O nedir?” sorusunun cevabında söylenen cinsin kendisine ve kendisi dışındaki başka şeylere söylendiği mahiyete de tür denilebilir. Nasıl ki, birinci anlamdaki türe hakiki tür deniliyorsa, bu anlamdaki türe de, izafi tür denilir. “İnsan”da örtüşmeleri, “canlı”da ve “nokta”-da farklılaşmalarından dolayı, türün bu iki tanımı arasında, bir açıdan genellik-özellik ilişkisi (*umum-husus min vech*) vardır.

Sonra cinsler en üst cins (*cins-i âlî*) doğru yükselerek sıralanırlar. Bu en üst cins, cinslerin cinsi (*cinsü'l-ecnâs*) olarak isimlendirilir. İzafi türler ise, en alt türe doğru inerek sıralanırlar. En alt tür ise, türlerin türü (*nev'u'l-envâ'*) olarak isimlendirilir. En üst ve en alt cins ve tür arasında ise ara cins ve türler vardır.

Küllilerin üçüncüsü, fasıldır. Fasil, bir şeye “O zatında hangi şeydir?” sorusunun cevabı olarak söylenen küllidir. Eğer fasıl, türü, yakın cinst (*cins-i karîb*) ortak olduğu şeylerden temyiz ediyorsa yakın fasıl (*fasl-ı karîb*); uzak cinst (*cins-i baîd*) ortak olduğu şeylerden temyiz ediyorsa uzak fasıldır (*fasl-ı baîd*).

Fasıl, temyiz ettiği şeye nispetle mukavvim, kendisinden temyiz edilen şeye nispetle mukassim adını alır. Üst cins ve türler için mukavvim olan fasıl, alt cins ve türler için de mukavvimdir. Ancak bu durumun tersi geçerli değildir. Alt cins ve türler için mukassim olan her fasıl üst cins ve türler için de mukassimdir. Bu durumun tersi de bir önceki durumda olduğu gibi geçerli değildir.

Küllilerin dördüncüsü, hâssadır. Hâssa, sadece tek bir hakikat altındaki şeylere arazî olarak söylenen haricî küllidir. Küllilerin beşincisi, genel arazdır (*araz-ı âmm*). Genel araz, tek bir hakikate de tek bir hakikatin dışındaki şeylere de söylenen haricî küllidir.

Hâssa ve genel arazdan her biri, ârız oldukları şeyden ayrılmaları imkânsız ise mahiyet ya da varlığa nazaran lazım adını alırlar. Lazım ise ya açıktır ya da değildir. Açık olan lazımda لازمın tasavvuru, melzûmun tasavvurunu ya da melzûm ile لازمın tasavvuru aralarındaki lüzumun kesinliğini gerekli kılar. Açık olmayan

lazım ise bunun tersinedir. Hâssa ve genel arazdan her biri, ârız oldukları şeyden ayrılmaları mümkünse mufârik adını alır. Araz-ı mufârik ise ya sürekli ya süresizdir. Süresiz araz-ı mufârik ise [ârız olduğu şeyden ayrılmasında] ya hızlıdır ya yavaştır.

[Külli İle İlgili Meselelerin Sonucu]

Külli mefhumu, mantıkî külli olarak adlandırılır. Mantıkî küllinin ârız olduğu şey tabîî külli, mantıkî külli ile tabîî küllinin toplamı ise aklî külli olarak isimlendirilir. Küllinin beş türünden her biri aynı şekilde mantıkî, tabîî, aklî kısımlarına ayrılır. Gerçek şu ki, tabîî küllinin varlığı, o küllinin fertlerinin varlığı anlamındadır.

3. Fasıl: [Tasavvur Bilgisinin Gayesi – Tanım ve Kısımları]

Bir şeyin tanımı, söz konusu şeyin tasavvurunu ifade etmek için söylenen şeydir. Tanımın tanımlanana eşit ve ondan daha açık olması şarttır. Tanımlanandan daha genel ve daha özel olan, bilgi bakımından tanımlanana eşit olan ve tanımlanandan daha kapalı olan şeylerle yapılan tanım doğru değildir.

Yakın fasılla (*fasl-ı karîb*) yapılan tanım, tanım (*hadd*); hâssa ile yapılan tanım ise betimdir (*resm*). Eğer yakın fasıl veya hâssa, yakın cinsle birlikte olursa tam tanımdır. Fasıl ve hâssadan biri yakın cins ile birlikte olmazsa eksik tanımdır. Tanımda genel araza itibar etmemişlerdir. Eksik tanım ve betimde lafzî tanımda olduğu gibi –ki lafzî tanım, lafzın delalet ettiği şeyin açıklanması amaçlanan tanımdır- tanımın tanımlanandan daha genel olması uygun görülümüştür.

4. Fasıl: [Tasdik Bilgisinin İlkeleri – Önergeler ve Hükümleri]

Önerme (*kazıyye*), doğruluk ve yanlışlık ihtimali olan sözdür. Önermedeki hüküm, herhangi bir şeyin, bir şey için olumlanmasına (*sübût*) ya da bir şeyin bir şeyden olumsuzlanmasına (*nefy*) dair ise önerme yüklemli önermedir (*kazıyye-i hamliyye*). Yüklemlili önerme de ya olumlu (*mûcibe*); ya olumsuz (*sâlîbe*) olur. Önermede hakkında hüküm verilen şey (*mahkûmaleyh*) konu (*mevzû*), kendisiyle hüküm verilen şey (*mahkûm bih*) ise yüklem (*mahmûl*) olarak isimlendirilir. Önermede nispete delalet eden

şey ise rabıtaadır. Rabıta için “hüve” lafzı kullanılmıştır. Böyle [yani önermedeki hüküm, bir şeyin bir şey için subutuna ya da bir şeyin bir şeyden nefyine dair] değilse şartlı önermedir (*kazıyye-i şartiyye*). Şartlı önermenin birinci kısmına mukaddem, ikinci kısmına tâlî denir.

Önermenin konusu eğer şahıs ise,⁵¹ önerme tekil önerme (*şahsiyye* ve *mahsûsa*) olarak isimlendirilir. Önermenin konusu hakikatin bizzat kendisi ise [yani hüküm fertlere sirayet etmiyor-sa], önerme tabîî önermedir (*tabî'îyye*). Böyle değilse [yani önermenin konusu hakikatin kendisi olmayıp hüküm fertlere sirayet ediyorsa] iki durum söz konusudur. Eğer fertlerin niceliği “her/bütün” ya da “bazı” lafızlarıyla açıklanmışsa niceliği belirli külli (*mahsûra-i külliye*) ya da niceliği belirli cüzi önermedir (*mahsûra-i cüziyye*). Konunun fertlerine ilişkin açıklamanın kendisiyle yapıldığı nicelik lafzına ise “sûr” denilir. Fertlerin niceliği açıklanmamışsa niceliği belirsiz önermedir (*kazıyye-i mühmele*). Cüzilik, niceliği belirsiz önermenin lazımıdır. Olumlu önermede (*kazıyye-i mûcibe*) konu, ya tahakkuk etmiş olarak, ya takdir edilmiş olarak ya da zihnî olarak var olmalıdır. [Önerme, söz konusu üç durumundan] birincisinde haricî, ikincisinde hakikî, üçüncüsünde ise zihnî olur. Olumsuzluk edatı, önermenin bir kısmının [yani konu ve yüklem] parçası yapılabilir. Bu durumda önerme *ma'dûle* olarak isimlendirilir. Böyle değilse [yani önermenin konu ve yüklemine olumsuzluk edatı bulunmuyorsa], önerme *muhassaladır*.

Önermede nispetin niteliği de açıklanabilir. Bu durumda söz konusu önermeye, kipli önerme (*müvecceh*) denir. Nispetin niteliğinin kendisiyle açıklandığı lafza ise kip (*cihet*) denir. Önermedeki hüküm, konunun zatı var olduğu müddetçe nispetin zorunluluğuna dair ise, mutlak zorunlu önermedir (*zarûriyye-i mutlaka*). Önermedeki hüküm konunun vasfı var olduğu müddetçe nispetin zorunluluğuna dairse şartlı genel önermedir (*meşrûta-i âmm*). Önermedeki hüküm belirli bir vakitte nispetin zorunluluğuna dairse, mutlak zamansal önermedir (*vaktiyye-i mutlaka*); belirli olmayan bir vakitte nispetin zorunluluğuna dairse hükmü zamana yayılmış mutlak önermedir (*müntezira-i mutlaka*). Önermedeki hüküm, zat var olduğu müddetçe nispe-

51 Burada şahısla sadece insan değil, masa, kapı gibi dış varlıktaki cüzi fertler de kastedilmektedir.

tin sürekliliğine dairse mutlak sürekli önermedir (*dâime-i mutlaka*); vasıf var olduğu müddetçe nispetin sürekliliğine dairse örfî genel önermedir (*urfîyye-i âmmе*). Önermedeki hüküm nispetin bilfilliğine dairse mutlak genel önermedir (*mutlaka-i âmmе*). Önermedeki hüküm, nispetin değil de zorunluluğun yokluğuna dairse, mümkün genel önermedir (*mümkine-i âmmе*). Bunlar, basit kipli (*müvecceh*) önermelerdir.

Şartlı genel önerme, örfî genel önerme, mutlak zamansal önerme ve hükmü zamana yayılmış mutlak önerme zatî bir süreksizlikle kayıtlanabilir ve [sırasıyla] şartlı özel önerme, örfî özel önerme, zamansal önerme ve hükmü zamana yayılmış önerme olarak isimlendirilirler. Mutlak genel önerme, zatî bir zorunsuzlukla kayıtlanıp zorunlu olmayan varlıksal önerme (*vücûdiyye-i lâ-zarûriyye*) olarak ya da zatî bir süreksizlikle kayıtlanıp sürekli olmayan varlıksal önerme (*vücûdiyye-i lâ-dâime*) olarak isimlendirilebilir. Mümkün genel önerme, hüküm nispetine uygun tarafın zorunsuzluğuyla da kayıtlanabilir ve mümkün özel önerme adını alır. Bunlar ise bileşik kipli önermelerdir. Çünkü süreksizlik ve zorunsuzluk, önermeler kendileriyle kayıtlandıkları için, nitelikleri farklı nicelikleri aynı olan mutlak genel önerme ile mümkün genel önermeye bir işaretir.

5. Fasıl: [Şartlı Önermenin (*Kazıyye-i Şartıyye*) Kısımları]

Şartlı önermede başka bir nispetin takdirine göre herhangi bir nispetin olumlanmasına ya da olumsuzlanmasına dair hüküm verilmişse, bitişik şartlı önermedir (*şartıyye-i muttasıla*). Bitişik şartlı önermedeki hüküm bir alaka sebebiyle ise *lüzûmiyye*, değilse *ittifâkiyye*dir. Şartlı önermede iki nispet arasında bir karşıtlığın (*tenâfî*) olduğuna ya da olmadığına hükmedilmişse ayrık şartlı önermedir (*şartıyye-i munfasıla*). Ayrık şartlı önerme, iki nispet arasında hem doğruluk hem de yanlışlık bakımından bir karşıtlığın bulunup bulunmadığına hükmedilmişse, hakikîdir. Eğer sadece doğruluk bakımından hükmedilmişse *mâni'atü'l-cem*'dir; sadece yanlışlık bakımından hükmedilmişse *mân'i-atü'l-hulûd*'dür. Bu üçünden her birinde, iki kısmın zatı için bir karşıtlık söz konusu ise *inâdiyye*, değilse *ittifâkiyye*dir.

Şartlı önermedeki hüküm, mukaddemin bütün durumlarına dairse küllidir, mutlak olarak [belirsiz] bazı durumlarına dairse

cüzidir, belirli bazı durumlarına dairse tekil önermedir (*şahsiyye*). Böyle değilse niceliği belirsiz önermedir (*mühmele*).

Şartlı önermenin tarafları, asıl durumlarında iki yüklemli (*hamliyye*), iki bitişik (*muttasıla*), iki ayrık (*munfasıla*) ya da iki farklı önerme idiler. Ancak bunlar bitişme (*ittisal*) ya da ayrılma (*infisâl*) edatlarının eklenmesi sebebiyle bütünden yani önceki durumlarından çıkmışlardır.

6. Fasıl: [Çelişki (Tenakuz)]

Çelişki, iki önermenin, bizzat aralarındaki farklılıktan dolayı önermelerden birinin doğruluğunun diğerinin yanlışlığını ya da bunun tersini gerektirecek şekilde farklı olmasıdır. [Çelişkinin gerçekleşmesi için iki önermenin] nicelikte [yani küllilik ve cüzilikte], nitelikte [yani olumluluk ve olumsuzlukta] ve kipte farklı olması, bunun dışındaki [konu, yüklem, zaman, mekan gibi] şeylerde ise aynı olması gerekir.

Zorunlu önermenin çelişgi, mümkün genel önermedir. Sürekli önermenin çelişgi, mutlak genel önermedir. Şartlı genel önermenin çelişgi, hîniyye-i mümkinedir. Örfî genel önermenin çelişgi, hîniyye-i mutlakadır. Mutlak zamansal önermenin çelişgi, mümkün zamansal önermedir. Hükmü zamana yayılmış mutlak önermenin çelişgi, mümkün sürekli önermedir. Bileşik kipli önermenin çelişgi, iki cüzi önermenin çelişikleri arasında terdîd edilmiş kavramdır. Fakat terdîd edilmiş bu kavram cüzilikte her bir ferde nispetledir.

7. Fasıl: [Düz Döndürme (Aks-i Müstevî)]

Düz döndürme, doğruluk ve niteliğini muhafaza ederek önermenin taraflarını değiştirmektir. Olumlu önermeler, yüklem veya tâlînin daha genel olmasının mümkün olması nedeniyle ancak cüzi bir önermeye döndürülebilir. Tümel olumsuz önerme, tümel olumsuz bir önermeye döndürülür. Aksi takdirde bir şeyin kendinden olumsuzlanması gerekli olur. Tikel olumsuz önerme, konunun ve mukaddemin genel olmasının mümkün olması nedeniyle asla döndürülemez.

Döndürmenin kip bakımından durumu ise şöyledir: Olumlu önermelerde, iki sürekli ve genel mutlak hîni önermeye, iki

özel önerme, süreksiz hînî önermeye, iki zamansal, iki varlıksal ve mutlak genel önerme, mutlak genel önermeye döndürülürler. İki mümkün önerme döndürülmez. Olumsuz önermelerde, iki sürekli önerme sürekli önermeye, iki genel önerme örfi genel önermeye, iki özel önerme bazı durumlarda sürekli olmayan örfi özel önermeye döndürülürler. Bunların hepsiyle ilgili açıklama şöyledir: Döndürülmüş önermenin çelişği, asıl önerme ile birlikte muhali netice verir. Diğer tümel olumsuz önermeler de [döndürülmeleri durumunda] nakz [ortaya çıkması] sebebiyle döndürülmezler.

8. Fasıl: [Ters Döndürme (*Aks-i Nakîz*)]

Ters döndürme, doğruluk ve niteliklerini muhafaza ederek önermenin iki tarafının çelişiklerini değiştirmek ya da niteliğini değiştirerek ikincinin çelişğini birinci yapmaktır. Ters döndürmedeki olumlu önermelerin hükmü, düz döndürmedeki olumsuz önermelerin hükmüdür. Ters döndürmedeki olumsuz önermelerin hükmü de, düz döndürmedeki olumlu önermelerin hükmüdür. [Yüklemli ve şartlı önermelerin külli ve cüzi olumlu ve olumsuzlarının her iki ıstılahı göre de ters döndürmeyle döndürülmelerine dair] açıklama, [onların hulf, döndürme ve varsayım (*iftirâz*) şeklindeki üç tarzda düz döndürme ile döndürülmelerine dair] açıklama gibidir. [Tümel olumsuz önermelerin ters döndürmeyle birbirlerine döndürülmemelerini gerektiren] nakz da, [onların düz döndürme ile birbirlerine döndürülmemelerini gerektiren] nakz gibidir.

İki özel önermenin [yani şartlı özel önerme ile örfi özel önermenin], tikel olumlu önermeden örfi özel önermeye döndürülmesi burada [yani ters döndürme bahsinde], tikel olumsuz önermeden örfi özel önermeye döndürülmesi ise orada [yani düz döndürme bahsinde] varsayım yoluyla açıklanmıştır.

9. Fasıl: [Tasdik Bilgisinin Gayesi – Kıyasla İlgili Meseleler]

Kıyas, bir başka sözün zatı gereği kendisini gerektirdiği önermelerden oluşan bir sözdür. Kıyasın neticesi maddesi ve heyetiyle kıyasta zikredilmişse, seçmeli kıyas (*istisnâî*), zikredilmemişse kesin kıyastır (*iktirânî*). Kesin kıyas da yüklemli önermelerden

oluşmuşsa yüklemli kesin kıyastır (*iktirâni hamlî*); şartlı önermelerden oluşmuşsa şartlı kesin kıyastır (*iktirâni şartî*).

Yüklemli kesin kıyasın konusu, küçük terim (*hadd-i asgar*); yüklemi büyük terim (*hadd-i ekber*), kıyasta tekrarlanan kısım ise orta terim (*hadd-i evsat*) olarak isimlendirilir. Küçük terimin bulunduğu önerme küçük önerme (*suğrâ*), büyük terimin bulunduğu önerme büyük önerme (*kübrâ*) olarak isimlendirilir.

Orta terim, küçük önermenin yüklemi büyük önermenin konusu olduğunda, birinci şekil kıyastır. Orta terim hem küçük önermenin hem de büyük önermenin yüklemi olduğunda, ikinci şekil kıyastır. Orta terim hem küçük önermenin hem de büyük önermenin konusu olduğunda, üçüncü şekil kıyastır. Orta terim birinci şeklin tersine küçük önermenin konusu veya büyük önermenin yüklemi olduğunda ise dördüncü şekil kıyastır.

Birinci şekilde, küçük önermenin nitelik bakımından olumlu, kip bakımından bilfiil olması, büyük önermenin ise nicelik bakımından tümel olması şarttır. Bu şartlar, zorunlu olarak iki olumlunun olumlu ile birlikte iki olumluyu, olumsuz ile birlikte iki olumsuzu netice vermesi içindir.

İkinci şekilde, [küçük ve büyük önermenin] nitelik bakımından farklı olması şarttır. [Nicelik bakımından ise], ya küçük önermenin sürekliliği ile birlikte ya da olumsuz büyük önermenin döndürülmesi ile birlikte büyük önermenin tümelliği şarttır. [İkinci şeklin kip bakımından şartı ise büyük önerme olan] mümkün önermenin [küçük önerme olan] zorunlu önerme ile ya da büyük önerme olan şartlı önerme ile birlikte olmasıdır. Bu şartlar, hulf ile ya da küçük ve büyük önermenin her ikisinin döndürülmesi ile daha sonra da sıralamanın ve neticenin döndürülmesi ile iki tümel önermenin tümel olumsuzu, nicelikte farklı iki önermenin de tikel olumsuzu netice vermesi içindir.

Üçüncü şekilde, küçük önermenin [nitelik bakımından] olumlu olması, [kip bakımından] bilfiil olması, [nicelik bakımından ise] küçük ya da büyük önermeden birinin tümel olması şarttır. Bu şartlar hulf ile, küçük veya büyük önermenin döndürülmesi ile, sonrasında sıralamanın daha sonra ise neticenin döndürülmesi ile iki olumlunun tümel olumluyu ya da döndürme ile birlikte tikel olumluyu; tümel olumsuz ya da tikel olumsuz ile birlikte ise tikel olumsuzu netice vermesi içindir.

Dördüncü şekilde, küçük önerme ile büyük önermenin [nitelik bakımından] olumlu olması ile küçük önermenin [nicelik

bakımından] tümel olması şarttır. Ya da [küçük önerme ile büyük önermenin nitelik bakımından] farklı olması ile [küçük ve büyük önermeden] birinin [nicelik bakımından] tümel olması şarttır. [Dördüncü şeklin zikredilen şartları], tümel olumlu küçük önermenin dört [büyük önerme] ile,⁵² tikel olumlu [küçük önermenin], tümel olumsuz [büyük önerme] ile, iki olumsuz [küçük önermenin], tümel olumlu büyük önerme ile, [tümel ve tikel olumsuz küçük önermenin], tikel olumlu [büyük önerme] ile birlikte; [mukaddimelerden birinde] olumsuzluk edatı yoksa tikel olumluyu, olumsuzluk edatı varsa tümel veya tikel olumsuzu netice vermeleri içindir. [Dördüncü şeklin neticeleri ise] hulf ile, sıralamanın ve sonra da neticenin döndürülmesi ile, her iki mukaddimenin döndürülmesi ile, küçük önermenin döndürülmesi ile ikinci şekle dönmek veya büyük önermenin döndürülmesi ile üçüncü şekle dönmekle olur.

Dört şeklin şartlarını toplayan kanun şudur: [Kıyasların neticelerinde iki şeyden biri gerekir:] 1) Orta terimin konu olmasının genelliği. Bu da ya orta terimin küçük terimle bilfiil birlikteliği (*mülâkât*) ile ya da orta terimin büyük terime hamledilmesi ile olur. 2) Büyük terimin konu olmasının genelliği. Bu da hem [küçük ve büyük önermenin] nicelikte farklı olmaları hem de orta terimin vasfının büyük terimin vasfının zatına nispetinin, orta terimin vasfının küçük terimin zatına nispetine karşıt olmasıyla gerçekleşir.

10. Fasl: [Şartlı Önermelerden Oluşan Kesin Kıyas]

Kesin (*iktirânî*) kıyastan oluşan şartlı kıyas, iki bitişik şartlı önermeden, iki ayırık şartlı önermeden, yüklemli ve bitişik şartlı önermeden, yüklemli ve ayırık şartlı önermeden, bitişik ve ayırık şartlı önermeden biriyle oluşmuş kıyastır. Onda da dört şekil kurulur. Ayrıntısı uzundur.

11. Fasl: [Seçmeli Kıyas (*İstisnâî Kıyas*)]

Bitişik şartlı önermeden oluşan seçmeli kıyasta, mukaddemin vaz'ı [tâlînin vaz'ını] ve tâlînin kaldırılması (*ref'*) [mukaddemin

52 Bunlar, tümel ve tikel olumlu büyük önermeler ile tümel ve tikel olumsuz büyük önermelerdir.

kaldırılmasını] netice verir. Ayırık şartlı hakikî önermeden oluşan seçmeli kıyasta ise mâniatü'l-cemde olduğu gibi [her iki kısmın] tamamının vaz'ı [diğerinin kaldırılmasını] ve mâniatü'l-huluvde olduğu gibi [her iki kısmın] tamamının kaldırılması [diğerinin vaz'ını] netice verir. Buna hulfi kıyas ismi de verilebilir. Hulfi kıyas, çelişğinin iptali ile ulaşmak istenen neticenin ispatı kastedilen kıyastır. Bu kıyasın kökeni de seçmeli ve kesin kıyastır.

12. Fasıl: [Tümevarım (*İstikrâ*) ve Analoji (*Temsîl*)]

Tümevarım, tümel bir hükmün ispatı için tikelleri detaylı bir şekilde incelemektir. Temsil, bir tikel hakkındaki hükmün başka bir tikeldeki varlığını ispat etmek için, bir tikelin başka bir tikelle hükmün illetindeki ortaklığını açıklamaktır. Tümevarımın usulündeki temel, deveran [*tard* ve *aks*] ve terdittir [*sebr* ve *taksim*].

13. Fasıl: [Genel Olarak Maddesi İtibariyle Kıyaslar]

Kıyas, ya burhandır, ya cedeldir, ya hatabedir, ya şiirdir ya da safsatadır. Burhan, kesin (*yakînî*) önermelerden oluşmuş kıyastır. Kesin önermelerin asılları, asli önermeler (*evveliyât*), gözlem neticesi olan önermeler (*müşâhedât*), deneysel önermeler (*tecrubiyyât*), sezgisel önermeler (*hadsîyyât*), mütevatir önermeler (*mütevâtirât*), nazari önermelerdir (*fitriyyât*). Orta terim, zihindeki nispet için illet olmakla birlikte gerçekte olan nispet için de illet ise burhan, illet burhanıdır (*burhân-ı limmî*); değilse varlık burhanıdır (*burhân-ı innî*).

Cedel, yaygın (*meşhûrât*) ve doğruluğu teslim edilmiş (*müsellemât*) önermelerden oluşan kıyastır. Hatabe, kabul edilmiş (*makbûlât*) ve zannî önermelerden (*maznûnât*) oluşan kıyastır. Şiir, hayalî önermelerden (*muhayyelât*) oluşmuş kıyastır. Safsata, vehmî önermeler (*vehmiyyât*) ile doğruya benzer önermelerden (*müşebbehât*) oluşmuş kıyastır.

Sonuç [İlimlerin Kısımları]

İlimlerin kısımları [üçtür]. [Birincisi], ilimlerin konularıdır (*mevzû'ât*). İlimin konusu, ilimde zati arazları incelenen şeydir. [İkincisi], ilimlerin ilkeleridir (*mebadî*). [Tasavvurî ilkeler], ilimlerin konularının, konularının parçalarının ve arazlarının tanı-

mıdır. [Tasdikî ilkeler], ilmin kıyaslarının kendileri üzerine bina edildiği, ya kendinde açık mukaddimler ya da [açık olmayıp, başka bir ilimden] alınmış mukaddimlerdir. [Üçüncüsü], ilimlerin meseleleridir (*mesâil*). İlmin meselesi, ilimde araştırılan önermelerdir.

Bir ilmin meselesinin konuları, ilmin konusu olabilir. Bir ilmin meselesinin konusu, ilmin konusunun türü olabilir. Bir ilmin meselesinin konusu, ilmin konusunun zati arazı olabilir. Bir ilmin meselesinin konusu, [ya ilmin konusu ile ilmin zati arazından, ya da ilmin konusunun türü ile ilmin zati arazından] mürekkep olabilir. Bir ilmin meselesinin yüklemeleri ise, konunun dışında olup konunun zati arazları dolayısıyla konuya ilişkin şeylerdir.

Gayeden önce kendileriyle başlanıldığı için ilke olarak zikredilen şeylere “mebadi”, ilme basiret üzere ve şiddetli bir arzu ile başlamanın kendilerine bağlı olmasından dolayı ilmin tanımı, gayesi ve konusunun açıklanması gibi şeylere de “mukaddimât” denilmektedir.

Önceki bilginler, sekiz temel ilke (*ruûs-ı semâniyye*) olarak isimlendirdikleri şeylerden bahsederdi. Bunlardan birincisi, ilim hakkındaki nazarın saçma olmaması için [gerekli olan] maksattır (*garaz*). İkincisi, faydadır (*menfa‘a*). Yani herkesin talep etmeye istekli olup sıkıntıya tahammül edebilmek için tabîi olarak arzulanıdır. Üçüncüsü, alamettir. Yani, talipte söz konusu ilmin ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduğu meselelere ilişkin icmali bir bilginin oluşması için [gerekli olan] ilmin ismidir. Dördüncüsü, öğrencinin kalbinin teskin olması için [zikredilen] müelliftir. Beşincisi, ilimde [talep edilmesi] uygun olan şeyin talep edilmesi için onun hangi ilim olduğunun açıklanmasıdır. Altıncısı, önce tahsil edilmesi gerekli olanı önce, sonra tahsil edilmesi gerekli olanı sonraya bırakmak için ilmin hangi mertebede olduğunun açıklanmasıdır. Yedincisi, öğrencinin her konuda uygun olanı talep etmesi için [gerekli olan] ilmin taksimidir. Sekizincisi, öğretim metotlarıdır. Bunlardan birincisi, taksim, yani yukarıdan [aşağıya] meseleleri taksim ederek ayrıntılandırmadır (*teksîr*). İkincisi, tahlil, yani aşağıdan yukarıya saymadır. Üçüncüsü, tanımdır (*ta‘rîf*). Yani bir şeyin tanımını yapmaktır. Dördüncüsü, burhan, yani hakikate vakıf olmaya ve onunla amel etmeye götüren yoldur. [Sekiz temel ilkeden sekizincisi, yani öğretim metotları, ilmin ilkelerinden] daha çok ilmin amaçlarına benzemektedir.

تهذيب المنطق للتفتازانى

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي هدانا لهذا سواء الطريق وجعل لنا التوفيق خير رفيق والصلوة على من أرسله هدى هو بالإهداء¹ حقيق ونورًا به الإقتداء يليق وعلى آله وأصحابه الذين سعدوا في مناهج الصدق بالتصديق وصعدوا² معارج الحق بالتحقيق أما بعد³

فهذا غاية تهذيب الكلام في تحرير المنطق والكلام وتقريب المرام من تقرير عقائد الإسلام جعلته تبصرة لمن حاول التبصرة⁴ لدى⁵ الإفهام⁶ وتذكرة لمن أراد أن يتذكر⁷ من أولي⁸ الأفهام لا⁹ سيئًا الولد الأعز الحفي¹⁰ الحريّ بالإكرام سميّ حبيب الله عليه التحية والسلام لا زال¹¹ له من التوفيق قوام ومن التأييد عصام وعلى الله التوكل والإعتصام.¹²

¹ أ : بالإهداء

² أ + في ، ح ، ل - في

³ أ ، ح ، ل ، ت : وبعد

⁴ أ ، ت : التبصر ، ح : التبصر

⁵ ل - لدي

⁶ ح ، ت : الإفهام

⁷ ح ، ل : يذكر

⁸ أ ، ل ، ت : ذوي الأفهام

⁹ أ ، ح ، ل ، ت - لا

¹⁰ أ : الحفي

¹¹ ح ، ت : لأزال

¹² أ ، ح ، ل ، ت : وبه الإعتصام

القسم الأول في المنطق

مقدمة

العلم إن كان إذعاناً للنسبة فتصديق وإلا فتصور ويقتسمان بالضرورة
الضرورة والإكتساب بالنظر وهو ملاحظة المعقول لتحصيل المجهول وقد يقع
فيه الخطأ فاحتيج إلى قانون تعصم¹³ مراعاتها¹⁴ عنه وهو المنطق.
وموضوعه المعلوم التصوري والتصديقي¹⁵ من حيث أنه¹⁶ يوصل إلى
مطلوب تصوري فيسمى¹⁷ معرّفاً أو مطلوب¹⁸ تصديقي فيسمى حجة¹⁹.

التصورات²⁰

الفصل²¹ [الأول في الألفاظ]²²

دلالة اللفظ على تمام ما وضع له مطابقة، وعلى جزئه تضمن، وعلى
الخارج إلزام. ولا بد²³ فيه²⁴ من اللزوم عقلاً أو²⁵ عرفاً ويلزمهما²⁶ المطابقة
ولو تقديرًا ولا عكس.

¹³ ت : تعصم

¹⁴ ت + مراعاتها

¹⁵ أ : أو التصديقي

¹⁶ ت + أنه

¹⁷ ل + قولاً شارحاً

¹⁸ ت + مطلوب

¹⁹ ل + ودليلاً

²⁰ أ + التصورات ، ت : المقصد الأول في التصورات

²¹ أ – فصل

²² أ ، ح ، ل ، ت – الأول في الألفاظ

²³ أ : فلا بد

²⁴ ت + فيه

²⁵ ل : عقلاً وعرفاً

²⁶ أ : تلزمهما

والموضوع إن قصد بجزء منه الدلالة على جزء المعنى فمركب إما تام خبر أو إنشاء وإما ناقص إما²⁷ تقييدي أو غيره وإلا فمفرد وهو إن استقل فمع الدلالة بهيئته على احد²⁸ الأزمنة الثلاثة²⁹ كلمة وبدونها اسم وإلا فأداة. وإيضاً إن إتحد معناه فمع تشخصه وضعاً علم وبدونه متواطٍ³⁰ إن تساوت أفراده، ومشكك إن تفاوتت بأولية أو أولوية وإن كثر فإن وضع لكل فمشترك وإلا فإن اشتهر في الثاني فمقول ينسب إلى الناقل وإلا فحقيقة ومجاز.

الفصل³¹ [الثاني في المعاني المفردة]³²

المفهوم إن إمتنع فرض صدقه على كثيرين فجزئي³³ وإلا فكلي إمتنعت أفراده أو أمكنت ولم توجد³⁴ أو وجد الواحد فقط مع إمكان الغير أو إمتناعه أو الكثير مع التناهي أو عدمه.

[النسب الأربع]

والكليان إن تفارقا كلياً فمتباينان وإلا فإن تصادقا كلياً³⁵ من الجانبين فمتساويان ونقيضاهما كذلك أو³⁶ من جانب واحد³⁷ فقط³⁸ فأعم وأخص مطلقاً

²⁷ أ ، ت- إما

²⁸ ل : واحد

²⁹ ت + الثلاثة

³⁰ أ ، ح ، ت : متواط

³¹ أ : مسئلة

³² أ ، ح ، ل ، ت- الثاني في المعاني المفردة

³³ ل + حقيقي

³⁴ ح : يوجد

³⁵ ل - كلياً

³⁶ أ + تصادقا

³⁷ أ ، ح ، ل - واحد

³⁸ ل ، ت- فقط

ونقيضاهما بالعكس وإلا فمن وجه وبين نقيضيهما تباين جزئي كالمتباينين وقد يقال الجزئي للأخص وهو أعم.

[مبادئ التصورات - الكليات الخمس]³⁹

والكليات خمس الأول⁴⁰ الجنس وهو المقول على الكثرة المختلفة الحقائق⁴¹ في جواب <ما هو؟> فإن كان الجواب عن الماهية وعن بعض المشاركات هو الجواب عنها وعن الكل ف قريب كالحيوان⁴² وإلا فبعيد كالجسم.⁴³ الثاني⁴⁴ النوع وهو المقول على الكثرة المتفقة الحقيقة في جواب <ما هو؟> وقد يقال على الماهية المقول عليها وعلى غيرها الجنس في جواب <ما هو؟> ويخص⁴⁵ باسم الإضافي كأول بالحقيقي وبينهما عموم⁴⁶ من وجه لتصادقهما على الإنسان وتفرقهما في الحيوان والنقطة. ثم الأجناس⁴⁷ تترتب متصاعدة⁴⁸ إلى العالي ويسمى جنس الأجناس والأنواع متنازلة إلى السافل ويسمى نوع الأنواع و⁴⁹ بينهما متوسطات. الثالث⁵⁰، الفصل وهو المقول على الشيء في جواب <أى شيء هو في ذاته؟> فإن⁵¹ ميز⁵² عن المشاركات⁵³ في الجنس القريب⁵⁴ ف قريب أو البعيد⁵⁵

³⁹ أ ، ح ، ل - مبادئ الصور الكليات الخمس ، ت - مبادئ التصورات

⁴⁰ أ - الأول

⁴¹ ل : الحقيقة

⁴² ح - كالحيوان

⁴³ ح - كالجسم ، ت : كالجسم النامي

⁴⁴ أ - الثاني

⁴⁵ أ ، ت : يختص ، ح : وهو يخص

⁴⁶ ل + وخصوص

⁴⁷ ل ، ت + قد

⁴⁸ أ : متصاعدة

⁴⁹ ت + ما

⁵⁰ أ - الثالث

⁵¹ ح : وإن

⁵² ت : ميزه

فبعيد وإذا نسب إلى ما يميّزه فمقوم وإلى ما يميز⁵⁶ عنه فمقسم والمقوم للعالي مقوم للسافل ولا عكس والمقسم بالعكس.

الرابع⁵⁷ الخاصة وهو الخارج المقول على ما تحت⁵⁸ حقيقة واحدة فقط قولاً عرضياً⁵⁹ الخامس⁶⁰ العرض العام وهو الخارج المقول عليها وعلى غيرها. وكل منهما إن إمتنع إنفكاكه عن الشيء فلازم بالنظر إلى الماهية أو الوجود إما⁶¹ بين يلزم تصوره من تصور الملزوم أو من تصورهما⁶² الجزم باللزوم، وغير بين بخلافه وإلا فعرض⁶³ مفارق يدوم أو يزول بسرعة أو بطؤ.⁶⁴

خاتمة⁶⁵ [في المباحث الكلي]⁶⁶

مفهوم الكلي يسمى كلياً منطقياً ومعرضه طبيعياً والمجموع عقلياً وكذا الأنواع الخمسة والحق أن⁶⁷ وجود الكلي⁶⁸ الطبيعي بمعنى وجود أشخاصه.⁶⁹

⁵³ أ – مشاركات ، ح ، ل : مشترك

⁵⁴ أ : في جنس قريب

⁵⁵ أ : بعيد

⁵⁶ ت : يميزه

⁵⁷ أ – الرابع

⁵⁸ ح : تحته

⁵⁹ أ ، ح ، ل ، ت – قولاً عرضياً

⁶⁰ أ – الخامس

⁶¹ أ ، ح ، ل ، ت – اما

⁶² ت + والنسبة بينهما

⁶³ أ : عرضي

⁶⁴ أ : بطئ

⁶⁵ أ : مسئلة ، ل : تنبيه

⁶⁶ أ ، ح ، ل ، ت – في المباحث الكلي

⁶⁷ أ ، ح – أن

⁶⁸ أ ، ح ، ت – كلي

⁶⁹ ل – والحق أن وجود الكلي الطبيعي بمعنى وجود أشخاصه

الفصل 70 [الثالث مقاصد التصورات - في المعرّف وأقسامه]⁷¹

معرّف الشيء ما يقال عليه لإفادة تصويره ويشترط أن يكون مساوياً وأجلى⁷² فلا يصح بالأعم والأخص والمساوي معرفةً والأخفى. والتعريف بالفصل القريب حد وبالخاصة رسم فإن كان مع الجنس القريب فتام وإلا فناقص ولم يعتبروا بالعرض العامّ وقد أجزى في الناقص أن يكون أعمّ كاللفظي وهو ما يقصد به تفسير مدلول اللفظ.

[التصديقات]⁷³

الفصل 74 [الرابع في مبادئ التصديقات - قضايا وأحكامها]⁷⁵

القضية قول يحتمل الصدق والكذب فإن كان الحكم⁷⁶ بثبوت شيء لشيء أو نفيه عنه فحملية⁷⁷ موجبة أو⁷⁸ سالبة ويسمى المحكوم عليه موضوعاً والمحكوم⁷⁹ به محمولاً والدال على النسبة رابطةً وقد أستعير لها <هو> وإلا فشرطية ويسمى الجزء الأول مقدّمًا والثاني تاليًا. والموضوع إن كان شخصاً⁸⁰ سميت القضية شخصية⁸¹ ومخصوصة وإن كان نفس الحقيقة فطبيعية وإلا فإن بين كمية الأفراد⁸² كلاً أو بعضاً فمحصورة⁸³

⁷⁰ | :مسئلة ، ل - فصل

⁷¹ | ، ح ، ل - الثالث مقاصد التصورات - في المعرف وافسامه

⁷² | ، ح ، ل - واو (في ابتداء اجلي)

⁷³ | ، ح ، ل - التصديقات ، ت : المقصد الثاني في التصديقات

⁷⁴ | :مسئلة ، ل ، ت - فصل

⁷⁵ | ، ح ، ل ، ت - الرابع في مبادئ التصديقات - قضايا واحكامها

⁷⁶ | ، ت + فيها

⁷⁷ | ل + إما

⁷⁸ | ، ح : واو

⁷⁹ | - المحكوم

⁸⁰ | ، ل ، ت : مشخصا

⁸¹ | ، ح - شخصية

⁸² | ، ل : كمية أفراد ، ت : كميته ، - الافراد

كلية أو ⁸⁴ جزئية وما به البيان ⁸⁵ سور وإلا فمهملة وتلازم الجزئية ولا بد في الموجبة من وجود الموضوع محققاً وهي ⁸⁶ الخارجية أو مقدراً فالحقيقية أو ذهناً فالذهنية وقد يجعل حرف السلب جزءاً من جزئه ⁸⁷ فتسمى ⁸⁸ معدولة والا محصلة ⁸⁹.

وقد يصرح بكيفية النسبة فموجهة وما به البيان جهة فإن كان الحكم فيها بضرورة النسبة ما دام ذات الموضوع موجوداً ⁹⁰ فضرورية ⁹¹ مطلقة ⁹² أو ما دام وصفه فمشروطة عامة أو في وقت معين فوقتية مطلقة أو غير معين فمنتشرة مطلق أو بدوامها ما دام الذات فدائمة مطلقة ⁹³ أو ما دام الوصف فعرفية عامة أو بفعاليتها فمطلقة عامة ⁹⁴ أو بعدم ضرورة خلافها فممكنة عامة ⁹⁵ فهذه بسائط.

وقد تقيّد العامتان والوقتيتان ⁹⁶ المطلقتان باللادوام الذاتي فتسمى المشروطة الخاصة والعرفية الخاصة والوقتية والمنتشرة وقد تقيّد المطلقة العامة باللاضرورة الذاتية فتسمى ⁹⁷ الوجودية اللازمة أو باللادوام الذاتي ⁹⁸

⁸³ ل + إما

⁸⁴ ل : وإما

⁸⁵ ل + يسمى

⁸⁶ أ : فهي

⁸⁷ أ : جزء ، ل – من جزئه ، ت : جزء منها

⁸⁸ ل : تسمى

⁸⁹ ت + وإلا فمحصلة

⁹⁰ ت + موجودا

⁹¹ ح : فضرورة

⁹² ح – مطلقة

⁹³ ح – مطلقة

⁹⁴ أ : فالمطلقة العامة

⁹⁵ أ : فالممكنة العامة، ح ، ل ، ت : فممكنة عامة

⁹⁶ أ : أو الوقتيتان

⁹⁷ أ : يسمى

⁹⁸ ح – فيسمى الوجودية اللازمة أو باللادوام الذاتي

وتسمى الوجودية اللدائمة وقد تقيد الممكنة العامة بلا ضرورة⁹⁹ الجانب الموافق¹⁰⁰ أيضاً وتسمى¹⁰¹ الممكنة الخاصة وهذه مركبات لأن اللادوام إشارة إلى مطلقة عامة واللاضرورة إلى ممكنة عامة مخالفتي الكيفية موافقتي الكمية لما قيّد بهما.

الفصل¹⁰² [الخامس في أقسام القضية الشرطية]¹⁰³

الشرطية متصلة إن حكم فيها بثبوت نسبة على تقدير أخرى أو بنفيها¹⁰⁴ عنه¹⁰⁵ لزومية إن كان ذلك لعلاقة وإلا فاتفاقية ومنفصلة إن حكم فيها¹⁰⁶ بتنافي النسبتين أو لا تنافيهما صدقا وكذبا فهي¹⁰⁷ الحقيقية¹⁰⁸ أو صدقا فقط فمانعة الجمع أو كذبا فقط فمانعة الخلو وكلّ منها¹⁰⁹ عنادية إن كان التنافي¹¹⁰ لذات الجزئين وإلا فاتفاقية.

ثم الحكم في الشرطية إن كان على جميع تقادير المقدم فكلية أو بعضها مطلقا فجزئية أو معيّنا فشخصية وإلا فمهملة.

وطرفا الشرطية في الاصل قضيتان حمليتان أو متصلتان أو منفصلتان أو مختلفتان إلا أنهما خرجتا بزيادة أداة الإتصال أو الانفصال عن التمام.

⁹⁹ ح : ضرورة

¹⁰⁰ ل + للنسبة

¹⁰¹ ل : يسمى

¹⁰² أ : مسئلة

¹⁰³ أ ، ح ، ل ، ت - الخامس في الاقسام القضية الشرطية

¹⁰⁴ أ - ب (في ابتداء نفيها) ، ح : بنفيه

¹⁰⁵ أ ، ح ، ل ، ت - عنه

¹⁰⁶ أ ، ح ، ل - فيها

¹⁰⁷ أ ، ل : وهي

¹⁰⁸ أ ، ل : الحقيقة

¹⁰⁹ أ : منهما

¹¹⁰ ل + بينهما

الفصل 111 [السادس في التناقض]¹¹²

التناقض إختلاف القضيتين¹¹³ بحيث يلزم لذاته من صدق كل¹¹⁴ كذب الأخرى وبالعكس ولا بد من الإختلاف في الكم والكيف والجهة و الإتحاد فيما عداها.¹¹⁵

والنقيض للضرورة الممكنة العامة وللدائمة المطلقة العامة وللمشروطة العامة الحينية الممكنة وللعرفية العامة الحينية المطلقة وللوقئية المطلقة الممكنة المطلقة وللمنتشرة المطلقة الممكنة الدائمة¹¹⁶ وللمركبة¹¹⁷ المفهوم المردد بين نقيضي الجزئين لكن لا بد في الجزئية بالنسبة إلى كل فرد فرد.¹¹⁸

الفصل 119 [السابع في العكس المستوي]¹²⁰

العكس المستوي تبديل طرفي القضية مع بقاء الصدق والكيف والموجبة إنما تنعكس جزئية لجواز عموم المحمول¹²¹ أو التالي والسالبة الكلية تنعكس سالبة¹²² كلية وإلا لزم سلب الشيء عن نفسه والجزئية لا تنعكس اصلا لجواز عموم الموضوع أو المقدم.

¹¹¹ أ : مسألة

¹¹² أ ، ح ، ل ، ت – السادس في التناقض

¹¹³ أ – ال

¹¹⁴ ت + منهما

¹¹⁵ ل : عداها

¹¹⁶ أ ، ح ، ل – وللمنتشرة المطلقة الممكنة الدائمة ، ت – وللوقئية المطلقة الممكنة المطلقة و للمنتشرة

المطلقة الممكنة الدائمة

¹¹⁷ ل : وأما المركب فهو

¹¹⁸ ح ، ل – فرد ، م ، ت+ فرد

¹¹⁹ أ : مسألة

¹²⁰ أ ، ح ، ل ، ت – السابع في العكس المستوي

¹²¹ ح : مجهول

¹²² أ ، ح – سالبة

وأما¹²³ بحسب الجهة فمن الموجبات تنعكس الدائماتان¹²⁴ والعامتان حينية مطلقة والخاصتان حينية لا دائمة والوقتيتان¹²⁵ والوجوديتان والمطلقة العامة مطلقة عامة ولا عكس للممكنيتين. ومن السوالب تنعكس الدائماتان دائمة¹²⁶ والعامتان عرفية عامة والخاصتان عرفية لا دائمة في البعض والبيان في الكل أن نقیض¹²⁷ العكس مع الأصل ينتج المحال ولا عكس للبواقي بالنقض.¹²⁸

الفصل¹²⁹ [الثامن في عكس النقيض]¹³⁰

عكس النقيض تبديل نقيضَي الطرفين مع¹³¹ بقاء الصدق والكيف أو جعل نقیض التالي¹³² أولاً¹³³ مع مخالفته الكيف وحكم الموجبات ههنا¹³⁴ حكم السوالب في العكس¹³⁵ المستوي وبالعكس¹³⁶ والبيان هو¹³⁷ البيان والنقض هو¹³⁸ النقض.¹³⁹

¹²³ ل – أما

¹²⁴ ل + دائمة

¹²⁵ أ : وقتيتان

¹²⁶ ت + مطلقة

¹²⁷ أ : بعض

¹²⁸ ل : البعض

¹²⁹ أ : مسئلة

¹³⁰ أ ، ح ، ل ، ت – الثامن في عكس النقيض

¹³¹ ل – مع

¹³² ح : الماني

¹³³ ل + والأول ثانيا

¹³⁴ ح : هنا

¹³⁵ أ ، ح ، ل ، ت – العكس

¹³⁶ ح – وبالعكس

¹³⁷ ت + هو

¹³⁸ ت + هو

¹³⁹ ح ، ل : والنقيض النقيض

وقد بين¹⁴⁰ انعكاس الخاصّتين من الموجبة الجزئية ههنا¹⁴¹ ومن السالبة الجزئية ثمة¹⁴² إلى العرفية الخاصة بالإفترض.¹⁴³

الفصل¹⁴⁴ | التاسع في مقاصد التصديقات - وهي مباحث

القياس¹⁴⁵

القياس قول مؤلف¹⁴⁶ من قضايا¹⁴⁷ يلزمه لذاته قول آخر فإن كان مذكورا فيه بمادته وهيئته فإستثنائي وإلا فإقتراني إما¹⁴⁸ حملي أو شرطي.
وموضوع المطلوب من الحملي يسمى أصغر ومحموله أكبر والمكرر¹⁴⁹ أوسط¹⁵⁰ وما فيه الأصغر الصغرى¹⁵¹ والأكبر الكبرى.¹⁵²
والأوسط، إما محمول الصغرى وموضوع الكبرى فهو¹⁵³ الشكل الأول أو محمولهما فهو¹⁵⁴ الثاني أو موضوعهما فالثالث أو عكس الأول فالرابع.
ويشترط في الأول إيجاب الصغرى وفعليتها مع¹⁵⁵ كلية الكبرى لينتج الموجبتان مع الموجبة¹⁵⁶ الموجبتين ومع السالبة السالبتين بالضرورة.

¹⁴⁰ ت : تبين

¹⁴¹ ح : هنا

¹⁴² أ : ثمة

¹⁴³ ت + بالإفترض

¹⁴⁴ أ : مسئلة

¹⁴⁵ أ ، ح ، ل ، ت - التاسع في مقاصد التصديقات - وهي مباحث القياس

¹⁴⁶ ح - مؤلف

¹⁴⁷ أ + سلمت

¹⁴⁸ أ ، ح ، ل - إما

¹⁴⁹ ح ، ل ، ت : المتكرر

¹⁵⁰ ح : الأوسط

¹⁵¹ ل : صغرى

¹⁵² ل : كبرى

¹⁵³ أ ، ح : وهو

¹⁵⁴ أ ، ح ، ل ، ت - هو

¹⁵⁵ أ ، ح ، ل - مع + و

¹⁵⁶ ل ، ت + الكلية

وفي الثانی إختلافهما في کیف وکلیة الکبری مع دوام الصغری أو إنعکاس السالبة¹⁵⁷ الکبری و¹⁵⁸ کون الممكنة مع الضرورية¹⁵⁹ أو کبری مشروطة لينتج الکلیتان سالبة کلیة¹⁶⁰ والمختلفتان في الكم ایضًا سالبة جزئية بالخلف أو عکس الکبری أو الصغری¹⁶¹ ثم¹⁶² الترتیب ثم عکس¹⁶³ النتيجة.

وفي الثالث إيجاب الصغری وفعلیتها مع کلیة إحدیهما لينتج الموجبتان مع الموجبة کلیة أو بالعکس موجبة جزئية¹⁶⁴ ومع السالبة کلیة¹⁶⁵ أو¹⁶⁶ مع الجزئية سالبة جزئية بالخلف أو عکس الصغری أو الکبری¹⁶⁷ ثم¹⁶⁸ الترتیب ثم عکس¹⁶⁹ النتيجة.

وفي الرابع إيجابهما مع کلیة الصغری أو إختلافهما¹⁷⁰ مع کلیة إحدیهما لينتج الموجبة کلیة مع الأربع¹⁷¹ والجزئية مع السالبة کلیة والسالبتان مع الموجبة کلیة¹⁷² وکلیتهما مع الموجبة الجزئية موجبة جزئية¹⁷³ إن لم یکن سلب

¹⁵⁷ أ - ال

¹⁵⁸ م + مع

¹⁵⁹ أ ، ح : ضرورة

¹⁶⁰ أ + کلیة

¹⁶¹ أ ، ح - أو الصغری

¹⁶² أ ، ح - ثم + أو

¹⁶³ أ - العکس

¹⁶⁴ ل - جزئية

¹⁶⁵ ل + بالعکس موجبة جزئية ، ت + والموجبة کلیة

¹⁶⁶ ت - أو

¹⁶⁷ أ ، ح - أو الکبری

¹⁶⁸ أ ، ح - ثم + أو

¹⁶⁹ أ ، ح - العکس

¹⁷⁰ ت + في کیف

¹⁷¹ ل + سالبة جزئية

¹⁷² ل - کلیة

¹⁷³ أ ، ح ، ت : جزئية موجبة

وإلا فسالبة بالخلف أو بعكس الترتيب ثم عكس¹⁷⁴ النتيجة أو بعكس المقدمتين أو بالردّ إلى الثاني بعكس الصغرى أو¹⁷⁵ الثالث بعكس الكبرى.
وضابطة¹⁷⁶ شرائط الأربعة¹⁷⁷ أنه لا بد إما من عموم موضوعيّة الأوسط مع ملاقاته للأصغر بالفعل¹⁷⁸ أو حمّله على الأكبر وإما من عموم موضوعيّة الأكبر مع الاختلاف في الكيف مع منافاة نسبة وصف الأوسط إلى ذات¹⁷⁹ وصف الأكبر لنسبة¹⁸⁰ إلى ذات الأصغر.

الفصل¹⁸¹ [العاشر في القياس الإقتراني المركب من

الشرطيات]¹⁸²

الشرطي من الإقتراني إما أن يتركب من متصلتين أو منفصلتين أو حملية ومتصلة أو حملية ومنفصلة أو متصلة ومنفصلة وينعقد فيه¹⁸³ الأشكال الأربعة وفي تفصيلها¹⁸⁴ طول.

الفصل¹⁸⁵ [الحادي عشر في القياس الإستثنائي]¹⁸⁶

الإستثنائي ينتج من المتصلة وضع المقدم ورفع التالي والحقيقية¹⁸⁷ وضع كل كمانعة الجمع ورفع كمانعة الخلوّ وقد يخص¹⁸⁸ باسم قياس الخلف¹⁸⁹ ما يقصد به إثبات المطلوب بإبطال نقيضه ومرجهه إلى إستثنائي وإقتراني.

¹⁷⁴ أ ، ل ، ت - العكس

¹⁷⁵ أ + الي ، ل + بالرد إلي

¹⁷⁶ أ ، ح ، ل : ضابط

¹⁷⁷ أ : الأربع

¹⁷⁸ أ : بالعقل

¹⁷⁹ أ ، ح ، ل ، ت - ذات

¹⁸⁰ ت : لنسبته

¹⁸¹ أ : مسئلة

¹⁸² أ ، ح ، ل ، ت - العاشر في القياس الإقتراني المركب من الشرطيات

¹⁸³ أ ، ح ، ل - فيه

¹⁸⁴ ل : تفصيلها

¹⁸⁵ أ : مسئلة

¹⁸⁶ أ ، ح ، ل ، ت - الحادي عشر في القياس الإستثنائي

الفصل¹⁹⁰ [الثاني عشر في الإستقراء والتمثيل]¹⁹¹

الإستقراء تصفّح الجزئيات لإثبات حكم كلي والتمثيل بيان مشاركة جزئي¹⁹² لآخر¹⁹³ في علة الحكم¹⁹⁴ ليثبت¹⁹⁵ فيه والعمدة في طريقه الدوران والترديد.

الفصل¹⁹⁶ [الثالث عشر في القياس بحسب المادة على الوجه

الكلي]¹⁹⁷

القياس إما برهاني¹⁹⁸ يتألف من اليقينيات وأصولها الأوليات والمشاهدات والتجربيات¹⁹⁹ والحدسيات²⁰⁰ والمتواترات والفطريات²⁰¹ ثم إن كان الأوسط مع علّيته للنسبة في الذهن²⁰² علة لها في الواقع فليّ وإلا فإنيّ.

¹⁸⁷ ح : ومن الحقيقة ، ت : ومع الحقيقة

¹⁸⁸ ت : ويختص

¹⁸⁹ ت + وهو

¹⁹⁰ أ : مسألة

¹⁹¹ أ ، ح ، ل ، ت – الثاني عشر في الإستقراء والتمثيل

¹⁹² ت + لجزئي

¹⁹³ أ – لآخر

¹⁹⁴ أ – الحكم

¹⁹⁵ أ : لتنب ؟

¹⁹⁶ أ : مسألة

¹⁹⁷ أ ، ح ، ل ، ت – الثالث عشر في القياس بحسب المادة علي والوجه الكلي

¹⁹⁸ ح : برهان

¹⁹⁹ أ – التجروبيات

²⁰⁰ ح : الحدثيات

²⁰¹ ل + وهي قضايا قياساتها معها

²⁰² أ – فليّ وإلا فإنيّ

وإما جدلي يتألف من المشهورات²⁰³ والمسلمات وإما خطابي يتألف من المقبولات والمظنونات وإما شعري يتألف من المخيلات وإما سفسطي يتألف من الوهميات والمشبّهات.

خاتمة²⁰⁴ [في بيان أجزاء العلوم]²⁰⁵

أجزاء العلوم²⁰⁶ الموضوعات وهي التي يبحث في العلم عن²⁰⁷ أعراضها الذاتية والمبادئ²⁰⁸ وهي حدود الموضوعات وأجزائها وأعراضها ومقدمات²⁰⁹ بيّنة أو مأخوذة يبتنى²¹⁰ عليها قياسات العلم والمسائل وهي قضايا تطلب²¹¹ في العلم.

وموضوعاتها²¹² موضوع العلم أو نوع منه أو عرض²¹³ ذاتي له أو مركب²¹⁴ ومحمولاتها أمور²¹⁵ خارجة عنها لاحقة لها لذواتها.²¹⁶ وقد يقال المبادئ لما يُبداء به قبل المقصود²¹⁷ والمقدمات²¹⁸ لما يتوقف عليه الشروع بوجه الخبرة²¹⁹ وفرط الرغبة كتعريف العلم وبيان غايته وموضوعه.

²⁰³ ح : المشهورات

²⁰⁴ أ : مسألة ، ل : فصل

²⁰⁵ أ ، ح ، ت – في بيان أجزاء العلوم

²⁰⁶ ت + ثلاثة

²⁰⁷ ت : من

²⁰⁸ أ – المبادئ

²⁰⁹ أ : وهي مقدمات

²¹⁰ أ : يبتنى

²¹¹ ح : يطلب

²¹² ت + إما

²¹³ ل : عرضي

²¹⁴ أ : متركب ، ح – مركب ، ل + منه

²¹⁵ ح – أمور

²¹⁶ ل : لذواتها

²¹⁷ ح : المقاصد

وكان القدماء يذكرون ما يسمونه الرؤوس الثمانية الأول الغرض²²⁰ لنلا
 يكون النظر فيه²²¹ عبثاً²²². والثاني، المنفعة أى ما يتشوّقه الكلّ طبعاً لينشط
 للطلب²²³ ويتحمّل²²⁴ المشقة والثالث السّمة²²⁵ وهى عنوان العلم²²⁶ ليكون عنده
 إجمال ما يفصله والرابع المؤلّف ليسكن قلب المتعلّم والخامس أنه²²⁷ من أى علم
 هو ليطلب فيه ما يليق به والسادس أنه²²⁸ من أى مرتبة هو ليقدم على ما يجب
 ويؤخر عما يجب²²⁹ والسابع القسمة²³⁰ ليطلب في كل باب ما يليق به والثامن
 الأنحاء التعليمية وهى التقسيم أعني التّكثير من فوق والتحليل²³¹ عكسه والتّحديد
 أى فعل الحد²³² والبرهان أى الطريق إلى الوقوف على الحق والعمل به²³³ وهذا
 بالمقاصد أشبه²³⁴.

²¹⁸ ح : وقد يقال المقدمات

²¹⁹ ت : على وجه الخبرة

²²⁰ ل + من العلم

²²¹ أ ، ح ، ل - فيه

²²² ل + و ألا يكون طلبه عبثاً في نظره

²²³ ت : الطالب

²²⁴ أ : يحمل

²²⁵ أ : السمة

²²⁶ ح - وهى عنوان العلم

²²⁷ أ ، ح ، ل - أنه

²²⁸ أ ، ح ، ل - أنه

²²⁹ ح - عما يجب

²³⁰ أ + الثبوت ، ل : أبواب الكتاب

²³¹ ت + وهو

²³² ح - اي فعل الحد

²³³ ت - به

²³⁴ أ - وهذا بالمقاصد أشبه + ثم يعون الله الملك الوهاب ، ت : والله أعلم وعلمه أتم وحكمه أحكم

Abstract**Sa'daddin al-Taftazânî's *Tahzib al-Mantiq*:****Introduction, Critical Edition, Translation**

Summaries of works have been significant in almost every discipline throughout the history of Islamic thought and education. Sa'daddin al-Taftazânî's work, titled *Tahzib al-Mantiq wa al-kalâm*, is a representative of this genre, and an important text on which many commentaries have been written -particularly on its section on Logic- throughout history. Written in 789 (H), the book's section on Logic consists of an introduction, thirteen chapters, and a conclusion. The work's general features are similar to those of the other brief works on Logic. The present article aims to critically analyze and translate the Logic section of this work, and consists of two sections. The first section introduces the work's Logic section and the commentaries on it. It also discusses its copies that are consulted in its analysis as well as the method and conceptual preferences applied in this analysis. The bulk of the study entails the analysis and translation of *Tahzib al-Mantiq wa al-kalâm*.

Keywords: Sa'daddin al-Taftazânî, *Tahzib al-Mantiq*, Logic Summaries, Commentaries on *Tahzib al-Mantiq*, Translation of *Tahzib al-Mantiq*.